

1. Дністровські плавні

Не розповідатиму, що було під Хотином, у далекій землі українській. Не тому, що забув, а тому, що не хочу. Не варто говорити про жакливу різанину, про людський страх, про звірства одних і других, — цього не треба ні пам'ятати, ні оплакувати, ані славити. Найкраще забути, щоб і людський спогад про все те погане загинув, щоб діти не співали пісень про помсту.

Скажу тільки, що я повернувся живий. Бо якби не повернувся, то не записав би цього й ніхто б не знав, що воно було. Чого не записано, того й нема; було, та розвіялось. Я переплив розбухлий од буйних дощів Дністер — і так врятувався. Інших порубано. Зі мною прийшов тільки Мула Ібрагім, військовий писар, з яким я подружив за ті три місяці мандрів до батьківського дому, до далекого рідного краю, — прийшов, бо я, пливучи, витяг з підступної річки його продірявлений човен, а потім півдороги ніс, волочив, підбадьорював його, хворого, коли він падав на коліна або лягав горілиць і непорушно втуплювався в чуже похмуре небо, чекаючи смерті.

Нікому я не розповідав про Хотин, коли ми повернулися. Можливо, тому, що був утомлений і безпорадний, що все хотинське здавалося мені неймовірним, мовби воно існувало в іншому житті, та й сам я став ніби інший, не той, що зі сльозами на очах дивився на рідне своє місто, ледве впізнаючи його. Я ні за чим не жалкував, не почував себе ображеним, ані ошуканим, просто був якийсь спустошений і розгублений. Коли я лишив учителювання й кинув дітей, яких учив, то мріяв про славу, про щось небуденне, осяйне, а опинився в багні, в непроглядних мочарах під Хотином, де були тільки воші й хвороби, рани й смерть, — неописанні людські муки.

З того жаху, що його називають війною, запам'ятав я безліч дрібниць і лише два випадки — і розповідаю про них не тому, що вони важливіші від інших, а тому, що їх ніяк не можу забути.

1. Дністровські плавні

Не розповідатиму, що було під Хотином, у далекій землі українській. Не тому, що забув, а тому, що не хочу. Не варто говорити про жакливу різанину, про людський страх, про звірства одних і других, — цього не треба ні пам'ятати, ні оплакувати, ані славити. Найкраще забути, щоб і людський спогад про все те погане загинув, щоб діти не співали пісень про помсту.

Скажу тільки, що я повернувся живий. Бо якби не повернувся, то не записав би цього й ніхто б не знав, що воно було. Чого не записано, того й нема; було, та розвіялось. Я переплив розбухлий од буйних дощів Дністер — і так врятувався. Інших порубано. Зі мною прийшов тільки Мула Ібрагім, військовий писар, з яким я подружив за ті три місяці мандрів до батьківського дому, до далекого рідного краю, — прийшов, бо я, пливучи, витяг з підступної річки його продірявлений човен, а потім півдороги ніс, волочив, підбадьорював його, хворого, коли він падав на коліна або лягав горілиць і непорушно втуплювався в чуже похмуре небо, чекаючи смерті.

Нікому я не розповідав про Хотин, коли ми повернулися. Можливо, тому, що був утомлений і безпорадний, що все хотинське здавалося мені неймовірним, мовби воно існувало в іншому житті, та й сам я став ніби інший, не той, що зі сльозами на очах дивився на рідне своє місто, ледве впізнаючи його. Я ні за чим не жалкував, не почував себе ображеним, ані ошуканим, просто був якийсь спустошений і розгублений. Коли я лишив учителювання й кинув дітей, яких учив, то мріяв про славу, про щось небуденне, осяйне, а опинився в багні, в непроглядних мочарах під Хотином, де були тільки воші й хвороби, рани й смерть, — неописанні людські муки.

З того жаху, що його називають війною, запам'ятав я безліч дрібниць і лише два випадки — і розповідаю про них не тому, що вони важливіші від інших, а тому, що їх ніяк не можу забути.

Перший стосується одного з багатьох боїв. Ми намагалися захопити невелике укріплення — земляний насип, обнесений плотом. Багато людей загинуло в болоті біля тої загороди — і наших, і їхніх, чорна вода в баюрах поруділа від крові, запах старого болотного коріння змішався зі смородом трупів, яких ніхто не підбирав. А коли ми взяли той насип, коли розорали його гарматами й власними головами, я зупинився втомлений: яке безглуздя! Що ми здобули, а що вони втратили? І нас, і їх оточував єдиний переможець — безмежна тиша прастарої землі, байдужої до людських страждань. Того вечора я охопив руками голову і так сидів на вогкому пні перед вогнищем, яке вибирало очі, оглушений криками болотних птахів, наляканий густим мороком дністровських плавнів, що вперто загортав нас у забуття. Не знаю, як тої ночі я, незрозумілий для себе самого, зумів пережити страх у собі й навколо себе і нестерпний біль поразки після перемоги. В тумані, в імлі, у криках і пересвистах, у відчаї, для якого я не знаходив причини, у цій довгій безсонній ночі, у безпросвітній моторошності, яка ширилася не від ворога, а звідкись із мене, народився я такий, який є, — невпевнений у собі й усьому людському.

Другий випадок гидкий, і марно я намагаюся забути його. Часто він оживає в моїй пам'яті і тоді, коли я цього не хочу. Усе його може збудити, навіть супротивне йому: чийсь веселий сміх, голубине агукання дитини, ніжна пісня про кохання. І то пригадується з кінця, не так, як я зараз розповідаю, — через те, можливо, де в чому й не точно, але інакше буде незрозуміло. У третьому загоні ми, десятеро сараєвців, одразу відокремилися — зі страху перед невідомим краєм, невідомим ворогом, невідомими іншими солдатами. Один в одному ми знаходили щось своє, близьке, викликали думку про рідне місто й сім'ю, могли мовчки переглянутися між собою, дивуючись: що ж ми шукаємо в цій чужинській землі, крім своєї й чужої недоли? Я повертався до них, мов до власного дому. Були вони люди звичайні, добрі. Одні з них подалися на війну, бо хотіли, інші — бо мусили.

Ахмет-ага Мисира, кравець (інакше я його й не пам'ятаю, як п'яним), довго мріяв про те, щоб зватися агою[1], а коли доскочив цього звання, його відразу ж забрали до війська, про

Перший стосується одного з багатьох боїв. Ми намагалися захопити невелике укріплення — земляний насип, обнесений плотом. Багато людей загинуло в болоті біля тої загороди — і наших, і їхніх, чорна вода в баюрах поруділа від крові, запах старого болотного коріння змішався зі смородом трупів, яких ніхто не підбирав. А коли ми взяли той насип, коли розорали його гарматами й власними головами, я зупинився втомлений: яке безглуздя! Що ми здобули, а що вони втратили? І нас, і їх оточував єдиний переможець — безмежна тиша прастарої землі, байдужої до людських страждань. Того вечора я охопив руками голову і так сидів на вогкому пні перед вогнищем, яке вибирало очі, оглушений криками болотних птахів, наляканий густим мороком дністровських плавнів, що вперто загортав нас у забуття. Не знаю, як тої ночі я, незрозумілий для себе самого, зумів пережити страх у собі й навколо себе і нестерпний біль поразки після перемоги. В тумані, в імлі, у криках і пересвистах, у відчаї, для якого я не знаходив причини, у цій довгій безсонній ночі, у безпросвітній моторошності, яка ширилася не від ворога, а звідкись із мене, народився я такий, який є, — невпевнений у собі й усьому людському.

Другий випадок гидкий, і марно я намагаюся забути його. Часто він оживає в моїй пам'яті і тоді, коли я цього не хочу. Усе його може збудити, навіть супротивне йому: чийсь веселий сміх, голубине агукання дитини, ніжна пісня про кохання. І то пригадується з кінця, не так, як я зараз розповідаю, — через те, можливо, де в чому й не точно, але інакше буде незрозуміло. У третьому загоні ми, десятеро сараєвців, одразу відокремилися — зі страху перед невідомим краєм, невідомим ворогом, невідомими іншими солдатами. Один в одному ми знаходили щось своє, близьке, викликали думку про рідне місто й сім'ю, могли мовчки переглянутися між собою, дивуючись: що ж ми шукаємо в цій чужинській землі, крім своєї й чужої недоли? Я повертався до них, мов до власного дому. Були вони люди звичайні, добрі. Одні з них подалися на війну, бо хотіли, інші — бо мусили.

Ахмет-ага Мисира, кравець (інакше я його й не пам'ятаю, як п'яним), довго мріяв про те, щоб зватися агою[1], а коли доскочив цього звання, його відразу ж забрали до війська, про

що він, зрозуміла річ, аж ніяк не мріяв. Сердитий старий Хідо, міський оповісник, утік від злиднів. Кремезний Мехмед Пецитава, який завжди ходив розхристаний, останніми словами шпетив і війну, і того, хто її вигадав, і себе, що зголосився йти на неї, але ніколи не хотів сказати, чому так зробив. Ібрагім Паро, палітурник, з розсіченою верхньою губою, що, кажуть, є ознакою особливого щастя, мав три дружини в Сараєві і жартома казав, що наживав од них п'ятами. Двоє синів перукаря Саліха з Аліфаковця хотіли спекатися голярського ремесла; хоч один з них, старший, і захопив із собою бритву з батькової перукарні, але голив тільки себе, когось іншого не хотів нізащо в світі. Хаджі[2] Гусейн, на прізвисько Пишмиш, заліз у борги і сховався від них у війську. Смаїл-ага Сово, казаняр, пішов за компанію з іншими, натхнений горілкою, але натхнення в нього скоро вивітрилося разом із хмелем. Авдія Супрда, лихвар у мирному житті і прапороносець на війні, чесно й сумлінно виконував обидві справи — тільки не знати, яка з них була гіршою.

І всі загинули. Ахмет Мисира не довго втішався званням аги, та дорого заплатив за це. Ібрагім Паро назавжди звільнився від своїх жінок — прикінчили його три російські солдати, по одному за кожну жінку. Гусейн Пишмиш сховався від усіх боргів на цій землі, пірнувши сторч головою в дністровське багно. А старший із двох братів зарізався бритвою одного раннього ранку в українському селі, де ми зупинилися на постій.

Повернулися, крім мене, тільки Смаїл-ага Сово та прапороносець Авд-ага Супрда. Смаїл-ага втік додому ще до закінчення війни, зник якось однієї ночі і через кілька місяців, коли саме війна закінчилася, дістався до Сараєва, безтямний від тривоги за жінку й трьох дітей; ледве впізнали його, але коли впізнали, а це сталося відразу, то задушили його як дезертира. Прапороносець Авдія Супрда, сміливець, який не боявся нічого, пройшов живий крізь сотню атак і виніс непродірявлену шкіру з-під тисячі куль, повернувшись після розпуску війська в своє село Ласицю, зайнявся садівництвом. І тут упав із груші та й убився.

Отож я, єдиний живий, розповідаю про них, мертвих. І, якщо чесно признатися, мені приємно, що сталося саме так, а не

що він, зрозуміла річ, аж ніяк не мріяв. Сердитий старий Хідо, міський оповісник, утік від злиднів. Кремезний Мехмед Пецитава, який завжди ходив розхристаний, останніми словами шпетив і війну, і того, хто її вигадав, і себе, що зголосився йти на неї, але ніколи не хотів сказати, чому так зробив. Ібрагім Паро, палітурник, з розсіченою верхньою губою, що, кажуть, є ознакою особливого щастя, мав три дружини в Сараєві і жартома казав, що наживав од них п'ятами. Двоє синів перукаря Саліха з Аліфаковця хотіли спекатися голярського ремесла; хоч один з них, старший, і захопив із собою бритву з батькової перукарні, але голив тільки себе, когось іншого не хотів нізащо в світі. Хаджі[2] Гусейн, на прізвисько Пишмиш, заліз у борги і сховався від них у війську. Смаїл-ага Сово, казаняр, пішов за компанію з іншими, натхнений горілкою, але натхнення в нього скоро вивітрилося разом із хмелем. Авдія Супрда, лихвар у мирному житті і прапороносець на війні, чесно й сумлінно виконував обидві справи — тільки не знати, яка з них була гіршою.

І всі загинули. Ахмет Мисира не довго втішався званням аги, та дорого заплатив за це. Ібрагім Паро назавжди звільнився від своїх жінок — прикінчили його три російські солдати, по одному за кожну жінку. Гусейн Пишмиш сховався від усіх боргів на цій землі, пірнувши сторч головою в дністровське багно. А старший із двох братів зарізався бритвою одного раннього ранку в українському селі, де ми зупинилися на постій.

Повернулися, крім мене, тільки Смаїл-ага Сово та прапороносець Авд-ага Супрда. Смаїл-ага втік додому ще до закінчення війни, зник якось однієї ночі і через кілька місяців, коли саме війна закінчилася, дістався до Сараєва, безтямний від тривоги за жінку й трьох дітей; ледве впізнали його, але коли впізнали, а це сталося відразу, то задушили його як дезертира. Прапороносець Авдія Супрда, сміливець, який не боявся нічого, пройшов живий крізь сотню атак і виніс непродірявлену шкіру з-під тисячі куль, повернувшись після розпуску війська в своє село Ласицю, зайнявся садівництвом. І тут упав із груші та й убився.

Отож я, єдиний живий, розповідаю про них, мертвих. І, якщо чесно признатися, мені приємно, що сталося саме так, а не

інакше, що не вони, живі, розповідають про мене, мертвого, бо й не знаю, що б вони сказали про мене, як і вони не знають, що я говоритиму про них. Вони своє відробили, і від них навіть тіні нема. Залишиться тільки те, що я — правдиво чи неправдиво — розповім про них.

І ось той десяток сараєвців, як і тисячі інших, завойовували щось, що їм не було потрібне, билися за царство, не думаючи, що ні вони з тим царством, ні те царство з ними не мають нічого спільного; про це вже пізніше дізналися їхні діти, заради яких ніхто навіть пальцем не кивнув. Довго мене мучила марна думка, яке то безглуздя й несправедливість, що загинуло стільки добрих людей за марево, якому й назви не знаєш. Чого вони там не бачили, в тій далекій Україні, на тому далекому Дністрі? Навіщо все це кравцеві Ахмету Мисирі, навіщо палітурнику Парові, навіщо двом синам перукаря Саліха з Аліфаківця, навіщо воно казаняреві Сову, навіщо оповіснику Хідові? А якби й захопили той нещасний Хотин, якби завоювали чужу землю, то що б від цього змінилося? Чи стало б більше справедливості й менше голоду, та й коли б навіть так, то чи не застрягав би людям у горлі кусень, віднятий силою від чужого рота? І чи були б вони щасливіші? Аніскільки. Якийсь інший кравець Мисира, горблячись, кроїв би сукно і йшов би, щоб загинути в якихось інших мочарах. Два сини якогось іншого перукаря з Аліфаківця, пов'язані братньою любов'ю, мчали б, щоб навіки щезнути під якимось іншим Хотином, у якомусь іншому Дністрі.

Мудрий Мула Ібрагім каже, що нічого безглузлого чи несправедливого в цьому нема. Така, мовляв, наша доля. Якби не було воєн, то ми почали б різатися самі поміж собою. Тому кожне розумне царство шукає свій Хотин, щоб пустити народів погану кров і відвернути від себе накопичене невдоволення. Іншої користі чи шкоди нема ні від перемоги, ні від поразки. Бо хто не втрачав розуму після перемоги? Або хто коли-небудь робив для себе висновки з поразки? Ніхто. Люди — це лихі діти: лихі — своїми вчинками, діти — своїм розумом. І ніколи не стануть іншими.

Я не погоджувався з Мулою Ібрагімом, хоч у дечому він, може, й мав рацію, і довго не міг змиритися зі смертю своїх товаришів

інакше, що не вони, живі, розповідають про мене, мертвого, бо й не знаю, що б вони сказали про мене, як і вони не знають, що я говоритиму про них. Вони своє відробили, і від них навіть тіні нема. Залишиться тільки те, що я — правдиво чи неправдиво — розповім про них.

І ось той десяток сараєвців, як і тисячі інших, завойовували щось, що їм не було потрібне, билися за царство, не думаючи, що ні вони з тим царством, ні те царство з ними не мають нічого спільного; про це вже пізніше дізналися їхні діти, заради яких ніхто навіть пальцем не кивнув. Довго мене мучила марна думка, яке то безглуздя й несправедливість, що загинуло стільки добрих людей за марево, якому й назви не знаєш. Чого вони там не бачили, в тій далекій Україні, на тому далекому Дністрі? Навіщо все це кравцеві Ахмету Мисирі, навіщо палітурнику Парові, навіщо двом синам перукаря Саліха з Аліфаківця, навіщо воно казаняреві Сову, навіщо оповіснику Хідові? А якби й захопили той нещасний Хотин, якби завоювали чужу землю, то що б від цього змінилося? Чи стало б більше справедливості й менше голоду, та й коли б навіть так, то чи не застрягав би людям у горлі кусень, віднятий силою від чужого рота? І чи були б вони щасливіші? Аніскільки. Якийсь інший кравець Мисира, горблячись, кроїв би сукно і йшов би, щоб загинути в якихось інших мочарах. Два сини якогось іншого перукаря з Аліфаківця, пов'язані братньою любов'ю, мчали б, щоб навіки щезнути під якимось іншим Хотином, у якомусь іншому Дністрі.

Мудрий Мула Ібрагім каже, що нічого безглузлого чи несправедливого в цьому нема. Така, мовляв, наша доля. Якби не було воєн, то ми почали б різатися самі поміж собою. Тому кожне розумне царство шукає свій Хотин, щоб пустити народів погану кров і відвернути від себе накопичене невдоволення. Іншої користі чи шкоди нема ні від перемоги, ні від поразки. Бо хто не втрачав розуму після перемоги? Або хто коли-небудь робив для себе висновки з поразки? Ніхто. Люди — це лихі діти: лихі — своїми вчинками, діти — своїм розумом. І ніколи не стануть іншими.

Я не погоджувався з Мулою Ібрагімом, хоч у дечому він, може, й мав рацію, і довго не міг змиритися зі смертю своїх товаришів

у хотинських болотах. Це здавалося- мені зовсім незбагненим, майже позбавленим глузду, мовби то якась нерозумна й страшна сила люто погралася з людьми. Я ніяк не міг звільнитися від гніту спогадів: надто різко я перейшов од миролюбної вчительської нудьги до суворої дійсності вбивств. А Мула Ібрагім сказав, що це добре, коли я покладаю вину на якусь нерозумну силу. Небезпечно було б, якби я шукав винуватців тут, на землі.

Але ні я, ні Мула Ібрагім, що знав усе, не могли пояснити випадку, про який я хочу розповісти. Справді, довгі місяці війни змінили людей, люди зробилися вкрай брутальні, немилосердні, може, тому, що їх відділяв од домівки незмірний простір, може, через суворі умови війни й постійну близькість смерті, але з другого боку — хіба люди можуть настільки змінитися, що ти раптом зупиняєшся розгублено й, здивований, запитуєш: хто ці люди? Невже це ті самі, що ти знав їх цілих два роки? Мовби війна довго труїла їх, і зло, досі приховане, може, навіть не відоме їм самим, нараз виступило з них, наче хвороба.

Надвечір я повернувся з варті на постій — клапоть сухої землі серед мочарів з хатою, де жила молодиця з трьома дітьми та сухореброю корівкою, яку тримала в хліві з хворостяними стінами. Жінка сама доглядала дітей і корову, її чоловік, очевидно, був по той бік плавнів — воював проти нас. Вона нічого не розповідала про нього, взагалі ні про що не розповідала, та й ми не питали її. Молодиця уникала зустрічей з солдатами, а ввечері замикалася з дітьми в халупі.

Вона була схожа на вродливу молодицю з якогось нашого села над Савою, і ми дивилися їй услід, доки вона, струнка й міцна, не заходила за хлів чи за стіжок ситнику, але мовчали. Може, заради дітей. Або через прапороносця Авд-агу, який би зняв голову кожному, хто посмів би сказати якесь погане слово про чужу жінку. Або, може, ще соромилися один одного.

Того дня, коли це сталося, прапороносця не було з усіма — він пішов у якійсь військовій справі, а я саме стояв на варті. Коли я повернувся, усі були набурмосені, в їхніх очах проглядала якась зловтішна погроза.

у хотинських болотах. Це здавалося- мені зовсім незбагненим, майже позбавленим глузду, мовби то якась нерозумна й страшна сила люто погралася з людьми. Я ніяк не міг звільнитися від гніту спогадів: надто різко я перейшов од миролюбної вчительської нудьги до суворої дійсності вбивств. А Мула Ібрагім сказав, що це добре, коли я покладаю вину на якусь нерозумну силу. Небезпечно було б, якби я шукав винуватців тут, на землі.

Але ні я, ні Мула Ібрагім, що знав усе, не могли пояснити випадку, про який я хочу розповісти. Справді, довгі місяці війни змінили людей, люди зробилися вкрай брутальні, немилосердні, може, тому, що їх відділяв од домівки незмірний простір, може, через суворі умови війни й постійну близькість смерті, але з другого боку — хіба люди можуть настільки змінитися, що ти раптом зупиняєшся розгублено й, здивований, запитуєш: хто ці люди? Невже це ті самі, що ти знав їх цілих два роки? Мовби війна довго труїла їх, і зло, досі приховане, може, навіть не відоме їм самим, нараз виступило з них, наче хвороба.

Надвечір я повернувся з варті на постій — клапоть сухої землі серед мочарів з хатою, де жила молодиця з трьома дітьми та сухореброю корівкою, яку тримала в хліві з хворостяними стінами. Жінка сама доглядала дітей і корову, її чоловік, очевидно, був по той бік плавнів — воював проти нас. Вона нічого не розповідала про нього, взагалі ні про що не розповідала, та й ми не питали її. Молодиця уникала зустрічей з солдатами, а ввечері замикалася з дітьми в халупі.

Вона була схожа на вродливу молодицю з якогось нашого села над Савою, і ми дивилися їй услід, доки вона, струнка й міцна, не заходила за хлів чи за стіжок ситнику, але мовчали. Може, заради дітей. Або через прапороносця Авд-агу, який би зняв голову кожному, хто посмів би сказати якесь погане слово про чужу жінку. Або, може, ще соромилися один одного.

Того дня, коли це сталося, прапороносця не було з усіма — він пішов у якійсь військовій справі, а я саме стояв на варті. Коли я повернувся, усі були набурмосені, в їхніх очах проглядала якась зловтішна погроза.

— Іди в хлів, — сказали мені. Це повторювали, мов наказ, підганяючи мене і не відповідаючи на мої запитання. Діти сиділи навпочіпки під хатніми дверима.

Я поза хатою й стіжком ситнику зайшов до хліва. На землі лежала жінка. Ібрагім Паро, обтрусившись від соломи й павутиння і затягнувши ремінь, вискочив, не глянувши на мене.

Жінка лежала непорушно, з голими стегнами, навіть не намагаючись накритися, — чекала, коли все минеться. Я вклякнув коло неї. Обличчя її було бліде, очі заплющені, скривавлені губи стиснуті. Жах охоплював усю її постать. Я обсмикав білу сорочку й накрив її, хусткою спробував витерти кров з обличчя. Тоді вона розплющила очі й злякано глянула на мене. Я всміхнувся, щоб заспокоїти її: не бійся, нічого не зроблю тобі. Але вона ніби ще більше злякалась, в її очах зблиснула ненависть. Я дістав із торби сухаря, якого не з'їв на варті, і простягнув їй: візьми, даси дітям. Жінка погордливим рухом відкинула сухаря і плюнула мені в обличчя. А я — нічого не зробив, навіть не ворухнувся, не обтерся. Мене скувала її мука. Цієї миті я все збагнув. Якби я вчинив над нею, поваленою, насильство, як усі, вона перенесла б це зціпивши зуби і ненавиділа б нас, мов собак, ціле життя. А людська чесність і співчуття — після насильства, яке було для неї наче землетрус, чума чи лиха доля, що її насилає господь і якої не можна відвернути, — несподівано пробудили в ній гідність і показали міру її приниження. Із жертви невблаганної долі вона стала жертвою людської жорстокості.

Я цій жінці завдав найтяжчого болю, тяжчого, ніж усі інші. Вона встала, рушила до дверей, але передумала, взяла сухаря і вийшла, не підводячи голови.

Вранці ми сиділи перед хлівом насуплені, сердиті один на одного, лихі на себе і на весь світ, придавлені болотною млою і ще важче — млою, що клубочилася в наших душах. Жінка виводила по одному дітей і вмивала їх на порозі хати, а потім, не дивлячись на нас, увійшла до хліва, закутавшись у хустку, щоб прикрити криваві садна, виділа корову й молоко віднесла до хати.

Ібрагім Паро, зітхаючи, згадував бога.

Інші сиділи непорушні, безмовні.

— Іди в хлів, — сказали мені. Це повторювали, мов наказ, підганяючи мене і не відповідаючи на мої запитання. Діти сиділи навпочіпки під хатніми дверима.

Я поза хатою й стіжком ситнику зайшов до хліва. На землі лежала жінка. Ібрагім Паро, обтрусившись від соломи й павутиння і затягнувши ремінь, вискочив, не глянувши на мене.

Жінка лежала непорушно, з голими стегнами, навіть не намагаючись накритися, — чекала, коли все минеться. Я вклякнув коло неї. Обличчя її було бліде, очі заплющені, скривавлені губи стиснуті. Жах охоплював усю її постать. Я обсмикав білу сорочку й накрив її, хусткою спробував витерти кров з обличчя. Тоді вона розплющила очі й злякано глянула на мене. Я всміхнувся, щоб заспокоїти її: не бійся, нічого не зроблю тобі. Але вона ніби ще більше злякалась, в її очах зблиснула ненависть. Я дістав із торби сухаря, якого не з'їв на варті, і простягнув їй: візьми, даси дітям. Жінка погордливим рухом відкинула сухаря і плюнула мені в обличчя. А я — нічого не зробив, навіть не ворухнувся, не обтерся. Мене скувала її мука. Цієї миті я все збагнув. Якби я вчинив над нею, поваленою, насильство, як усі, вона перенесла б це зціпивши зуби і ненавиділа б нас, мов собак, ціле життя. А людська чесність і співчуття — після насильства, яке було для неї наче землетрус, чума чи лиха доля, що її насилає господь і якої не можна відвернути, — несподівано пробудили в ній гідність і показали міру її приниження. Із жертви невблаганної долі вона стала жертвою людської жорстокості.

Я цій жінці завдав найтяжчого болю, тяжчого, ніж усі інші. Вона встала, рушила до дверей, але передумала, взяла сухаря і вийшла, не підводячи голови.

Вранці ми сиділи перед хлівом насуплені, сердиті один на одного, лихі на себе і на весь світ, придавлені болотною млою і ще важче — млою, що клубочилася в наших душах. Жінка виводила по одному дітей і вмивала їх на порозі хати, а потім, не дивлячись на нас, увійшла до хліва, закутавшись у хустку, щоб прикрити криваві садна, виділа корову й молоко віднесла до хати.

Ібрагім Паро, зітхаючи, згадував бога.

Інші сиділи непорушні, безмовні.

ЗМІСТ

1. Дністровські плавні	3
2. Смуток і сміх	11
3. Щастя все-таки	23
4. Ворожа земля	45
5. Порожній простір.....	63
6. Дивне літо	86
7. Мертвий син	105
8. Герой, що боїться самотності	120
9. Дитячі сопілки	133
10. Юнак з чистим серцем	151
11. Не хочу думати про Раміза	165
12. Смуток і гнів	183
13. Викрадення.....	201
14. Сила любові	225
15. Батько і син.....	244
16. Надмогильний напис	270
17. Вічний вивідач	292
18. Смерть у Венеції.....	312
19. Фортеця	330

ЗМІСТ

1. Дністровські плавні	3
2. Смуток і сміх	11
3. Щастя все-таки	23
4. Ворожа земля	45
5. Порожній простір.....	63
6. Дивне літо	86
7. Мертвий син	105
8. Герой, що боїться самотності	120
9. Дитячі сопілки	133
10. Юнак з чистим серцем	151
11. Не хочу думати про Раміза	165
12. Смуток і гнів	183
13. Викрадення.....	201
14. Сила любові	225
15. Батько і син.....	244
16. Надмогильний напис	270
17. Вічний вивідач	292
18. Смерть у Венеції.....	312
19. Фортеця	330